

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Бекмиров Толиб Рашидович

*Тошкент тиббиёт академияси, Педагогика ва психология
Кафедраси ўқитувчиси*

ЎСМИРЛАРДАГИ ИНҚИРОЗ ДАВРИ ВА НЕВРОЗ ҲОЛАТЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Жамиятнинг асосий қисмини ўсмир ёшлар ташкил этади, уларнинг келажакда илмли, соғлом, психологик жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашда ота-онанинг, маҳалланинг ҳамда педагог ходимларнинг асосий ўрни муҳимдир. Ҳозирда даврда ўсмир ёшларнинг кўпчилигида, ўтиш даврида невроз ҳолатлари учраб туради. Ушбу мақоламизда биз айнан ўсмир ёшдаги болаларнинг психологик хусусиятлари талқини ва невротик ҳолатларни ҳақида маълумот берамиз.

Калит сўзлар: ўсмир, невроз, ўтиш даври, психолог, психологик ривожланиш, невротик ҳолатлар.

Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти берган маълумотларга қараганда ҳар олитита одамдан биттаси ўсмир, яъни 10-19 ёшдаги болага тўғри келар экан. Айнан 10-19 ёш ўсмир болаларнинг шахс сифатида шаклланишнинг ўзига хос даври ҳисобланади. Кўпчилигимиз ушбу ўтиш даврдан ўтганмиз ёки фарзандларимизда кузатганмиз, ўсмирлик давридаги ўтиш даврини психологик тадқиқ этиш шу қадар муҳимки, бунда шахсда турли жисмоний, ҳиссий ижтимоий эмоционал ўзгаришлар содир бўлади. Нафақат ўсмир психологик жиҳатдан улғайиб бради, балки ташқи таъсирлар натижасида унинг хулқи, характери, қарашлари эътиқоди ҳам ўзгаради. Баъзи бир манбаларда ўсмир ёшдагиларнинг психологик ривожланишига унинг

ижтимоий ҳаёт тарзи, руҳий зарбалар, кўркув, зўравонлик, қашшоқлик каби омилларни таъсирини таъкидлайдилар.[6]

Жамиятнинг асосий қисмини ёшлар ташкил этиди, ёшларнинг психологик жиҳатдан баркамоллиги оила ва жамият ривожиди муҳим саналади. Ҳозирда инсонларда учраб психологик касалликлардан бири бу неврозидир. Ушбу мақоламизда биз айнан ўсмир ёшдаги болалардаги невротик ҳолатларнинг психологик хусусиятлари ҳақида маълумот берамиз.

Кўпинча жамиятда невроз атамасини эшитиб турамыз, лекин психологлар ва неврологлар учун одатий иш жараёнига боғлиқ термин ҳисобланади. “Невроз” атамасини фанга биринчи бўлиб 1776 йили шотландиялик врач Келлен таклиф қилган. Бироқ невроз касаллиги жуда қадимдан маълум. Маълумотларга кўра дунё аҳолисининг 20% да невроз мавжуд ва бу кун сайин ортиб бормокда. [1]

Неврозни кўплаб олимлар, шу жумладан психологлар, неврологлар, физиологлар ўрганишган. Невроз борасида Зигмунд Фрейд: “Невроз – бу ички зиддиятлар ҳосиласи”, Альфред Адлер: “Невроз – касаллик эмас, балки нотўғри ҳаёт тарзидир”, Карен Хорни: “Невроз – инсонлар орасидаги нотўғри муносабатлар оқибатидир” деган таърифларни беришган. Профессор З.Р. Ибодуллаевнинг “Асаб ва руҳият” китобида “Невроз – асаб тизимининг функционал касаллиги бўлиб, инсонга руҳий жароҳат етказувчи ташқи ва ички омиллар натижасида ривожланади. Демак, невроз асаб касаллигидир.”[7] деб таъриф берилган. Невроз касаллигини тиб илмининг султони мутафаккир Абу али Ибн Сино ҳам мукамал ўрганган. Ўша даврларда неврозга шундай таъриф берилган: “бу касалликда тана ҳарорати кўтарилмайди, бирон-бир аъзо зарарланмайди, танада лат еган жойлар бўлмайди, бироқ беморнинг асаби бузилган бўлади”.

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида бир нечта неврозлар кўрсатиб ўтилган: **Неврозлар** – узоқ давом этган руҳий изтироблар натижасида нерв системаси фаолиятининг бузилишидан келиб чиқадиган асабий руҳий касалликлар; ўзаро яқин функционал руҳий касалликлар (неврастения, истерия, психастения), эмоционал ёки ақлий жиҳатдан толиқиш натижасида, кўпинча инфекция ва бошқа касалликлар таъсирида юзага келади.

Ўсмирлик ёшининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган тадқиқотларга назар солсак, унда турли хил назариялар, фаразлар ва фундаментал изланишлар борлигининг гувоҳи бўламиз. Ўсмирлик ёшига хос ёрқин психологик концепсиялардан бири XX асрнинг бошларида Л.С. Виготский (1930) томонидан яратилган маданий-тарихий назария бўлиб, унда мазкур ёш симптоматикаси, ўсмир психологиясидаги барқарор ва тарихий ўзгарувчанлик, унинг феноменларига оид илмий концепсияларнинг интерпретацияси берилган.

С.Холл (1940) ўсмир характерида парадоксаллик ва амбивалентлик ҳолатларини изоҳлаб, уларнинг фаолиятларида ўта фаоллик ҳукмронлик қилишига эътиборни қаратиб, уларда шодлик ўрнини қайғу, ўзига ишончли тортинчоқлик, худбинликни алтруизм, маънавий интилувчанликни паст кўзгалувчанлик, мулоқотмандлик истагини писмиқлик ва ҳоказолар тезкор ўрин алмашиши билан ифодаланишини, ўзини ўзи англаш кризиси билан боғлайди.

Америкалик психолог А.Гезелл (1880-1861) С.Холл каби ривожланишнинг биологик моделига асосланади ва бунда янгиланиш, интеграция ва мувозанат ўрин алмашади,

деб ҳисоблайди. Э. Шпрангернинг издошларидан бири В.Штерн ўсмирлик ёшини шахс шаклланишининг асосий босқичларидан бири деб қарайди. В.Штерн «Дўстингни кўрсатсанг, кимлигини айтаман» деган нақлга «Ҳаётингдаги энг қимматли кечинмангни айт, мен сенинг кимлигингни айтаман» деган маъно бериб, уни изоҳлашга ҳаракат қилади.

Л.С.Виготский ўтиш даврига хос қизиқишлар муаммосини атрофлича ўрганиб, буни «ўсмирнинг психологик ривожланишидаги муаммоларни ҳал қилишнинг ягона калитидир» деб изоҳлайди. Ўсмирлик ёши эски қизиқишларнинг бузилиши ва йўқолиши ҳамда янги биологик асосга эга янги қизиқишларнинг вужудга келиши даври ҳисобланиб, унда бир неча ёрқин қизиқишлар мавжуд бўлиб, уларни доминант қизиқишлар деб атади. Улар: эготсентрик, яъни ўз шахсига қизиқиш, келажагига қизиқиш, яъни бугунги кунга эмас, балки узокни кўра билишига қаратилган установка; зўр бериш (ҳаракат), яъни қайсарликка асосланган иродавий зўриқиш, тарбия усулларига қаршилик кўрсатишдан иборат салбий ҳаракатлар, хаёлпарастлик, яъни ўсмирнинг саргузаштларга бой, турли қаҳрамонликлар кўрсатишга интилишлари билан боғлиқ таваккалчилигидан иборат.

Юқоридаги фикрлардан кўриб турганимиздек, ўспиринлик даври психология фанида мавжуд бўлган назариялар ва оқимлар вакиллари томонидан турлича таърифланади ва баҳоланади. Шунини таъкидлаш жоизки бу мунозаралар ҳали хануз давом этмоқда. Усмирлик – болаликдан катталikka утиш даври булиб, физиологик ва психологик жихатдан узига хос хусусиятлари билан характерланади. Бу босқичда болаларнинг жисмоний ва психик тараккиёти жуда тезлашади, ҳаётдаги турли нарсаларга қизиқиши, янгиликка интилиш ортади, характери шаклланади, маънавий дунёси бойийди, зиддиятлар авж олади. Усмирлик балогатга етиш даври булиб, янги хислар, сезгилар ва жинсий ҳаётга тааллуқли чигал масалаларнинг пайдо булиши билан ҳам характерланади. Булар таъсирида усмирнинг характери, атрофдаги кишилар билан муомаласи, жамиятда содир булаётган воқеаларга муносабати тез узгариб боради. Баъзан ижтимоий масалалар тугрисида нотугри тасаввур ва янглиш фикрлар ҳосил булиши туфайли у муаян тартиб-қоидаларга танкидий куз билан қарайди.

Усмирда психик жараёнларнинг кескин узгариши билан аклий фаолиятида ҳам бузилишлар сезилади. Шунинг учун шахслараро муносабатда, укувчи билан укутувчи мулоқотида, катталар билан усмирларнинг муомаласида катъий узгаришлар жараёнида кийинчиликлар пайдо булади. Булар аввало таълим жараёнида руй беради: янги ахборот, маълумотларни баён қилиш шакли, услуби ва усуллари усмирни кониктирмай куяди.

Ўсмирлик дасридаги инқироз даври кечиши боланинг келажакдаги психологик портретига катта таъсир ўтказади. Айнан инқироз даврини оғир ўтказаётган ўсмирларда оиласи билан алоқани унчалик қониқарли эмаслиги, оила аъзолари ота-она ўртасидаги мулоқотнинг нормада эмаслиги ёки ўсмирга керакли пайтда психологик қўллаб қувватланмаганлиги каби омиллар таъсирини ўтказади.

Баъзи носоғлом оила муҳитида тарбия кшраётган ўсмирнинг психологик ва моддий эҳтиёжлари қондирилмаслиги оилага ва ўзига бўлган ишончсизлик келтириб чиқаради.

Ўсмирлик давридаги асосий хусусиятлардан бири аҳамиятли шахсларнинг алмашилиши ва катта ёшдагилар билан ўзаро муносабатларнинг қайта қурилишидир.

Ёшга оид “биз” тушунчаси болалик даврида ҳам мавжуд бўлади, лекин бола иккита дунёнинг – катталар ва болалар дунёсининг фарқини қабул қилади. Ўсмирлар ўртада жойлашади ҳамда бу оралиқ ҳолат уларнинг психологияси, хусусан ўзини ўзи англашининг жуда кўп хусусиятларини белгилаб беради.

Француз психологи Б.Заззо 5 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалардан ўзларини кичкина деб ҳисоблайдиларми ёхуд катта ёки ўртами (бўйига қараб эмас, ёшига қараб) деган саволни ойдинлаштиришга ҳаркат қилади. Бунда мактабгача ёшдаги болалар ўзларини кичкиналар билан солиштириб уларга нисбатан “катта” эканликларини эътироф этганлар. Мактаб ёши болага тайёр сон кўринишидаги эталонни беради – бир синфдан иккинчи синфга кўчиш; кўпчилик болалар ўзларини “ўрта” деб баҳолайдилар. 11 ёшдан 12 ёшгача санаш нуқтаси ўзгаради: унинг эталони бўлиб катта одам ҳисобланади, “ўсиш” унинг учун катталар каторига кўшилишни билдиради.

Ўтиш даврининг муҳим эҳтиёжларидан бири бу назоратдан, ота-оналар ҳимоясидан ва умуман катталар томонидан ўрнатилган қоидалардан халос бўлишдир. Алоҳида кўриладиган ижтимоийлашув омилларидан энг муҳим ва таъсирчан омил бу оиладир. Унинг таъсирини ўсмир ҳаммадан олдин ҳис қилади. Э.К.Васильева (1995) ўсмир шахсининг шаклланишига унинг ота-оналар билан ўзаро муносабатлари мароми ахамиятли таъсир кўрсатишини таъкидлайди. Э.Ғозийев (1994) шуни таъкидлайдики, “ўсмирлик ёши дунёқараш, эътиқод, нуқтаи, принцип, ўзлигини англаш, баҳолаш ва ҳоказолар шаклланадиган давр ҳисобланади. Кичик мактаб ёшидаги бола катталарнинг кўрсатмалари ёки ўзининг тасодифий, ихтиёрсиз орзу-истаклари билан ҳаракат қилса, ўсмир ўз фаолиятини муайян принцип, эътиқод ва шахсий нуқтаи назар асосида ташкил қила бошлайди”.

А.В.Либин (2008) фикрича, ўсмирлик даврига келиб қиз болаларда вербал фаоллик кузатилса, ўғил болаларда абстракт манипулятсия кўзга ташланади. Бироқ жуда кўп муаллифлар бу хусусиятларни таҳлил қилишда муҳит таъсирига эътибор қаратишни алоҳида таъкидлайдилар. Характер тузилмаси ҳам, мен образи ҳам бу даврда жинсий тафовутларга эга бўлади. Қизларда жисмоний ҳолати ва ижтимоий йўналтирилиши, шунингдек когнитив кўникмалар ва қизиқишларда етуклик белгилари ўғил болаларга нисбатан кучлироқ намоён бўлади. Унинг фикрича ўғил болалардаги “мен” образи унга киритилган таснифларнинг фоиз мутаносиблигига кўра ўзларидан икки ёш кичик қизлардаги “мен” образига тўғри келади. Тафовутлар ўзини ўзи тасвирлаш тузилмасида ҳам кузатилади. Ўғил болалар кўпинча ўз қизиқишлари ва машғулотлари ҳақида ёзсалар, қиз болаларда қарама-қарши жинс вакиллари билан ўзаро муносабатлар мавзулари, оила ва қариндошлар муаммолари устунлик қилади. Айнан шу хусусиятларда ижтимоий кутилмалар таъсири намоён бўлиши мумкинлиги эътироф этилади.

Ўсмирлар орасида неврозлар анча кенг тарқалган касаллик бўлиб, асосан, асаб тизими туғма ёки ҳаётда орттирилган заиф болаларда кўпроқ кузатилади. Неврозларда марказий нерв системасида ҳам, ички аъзоларда ҳам жиддий органик ўзгаришлар бўлмасида, бош мияда кечадиган асосий жараёнлар кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўзаро муносабатлари бузилади. Неврозларда психозлардан фарқли ўлароқ, беморлар ўз касалликларига нисбатан танқидий муносабатда бўладилар.

Неврозларнинг асосан 3 таистерия, неврастения ва психастения (миядан кетмайдиган ҳолатлар) тури фарқланади. Айрим «аъзолар неврози» (юрак, меъда, ўпка) ҳозирги вақтда неврозларнинг алоҳида тури эмас, балки унинг сомато-вегетатив белгилари деб ҳисобланади. Неврозлар кўп учрайди ва йилдан-йилга кўпайиб бориш қонунига эга. Неврозлардан неврозга ўхшаш ҳолатларни ажратмоқ зарур, бу белгилари жиҳатдан Неврозларга айнан ўхшаб кетсада, бироқ улар руҳий изтироблар оқибатида эмас, балки бошқа ҳасталик, хафақон, мия қон то-мирлари атеросклерози, шизофрениянинг бошланғич белгиси сифатида намоён бўлади. Неврозларнинг айрим турлари келиб чиқишида киши шахсининг касаллик олди хусусиятлари (преморбид) катта аҳамиятга эга. Шунингдек, олий нерв фаолияти ожизроқ кишилар шундай фаолияти кучли кишиларга нисбатан неврозларга кўпроқ мойил бўладилар. Бундан ташқари, биринчи сигнал системаси юқорироқ бўлган кишиларда истерия, иккинчи сигнал системаси кучлироқ бўлганларда эса миядан кетмайдиган ҳолатлар неврози кўпроқ учраши исботланган. Булар аралаш невротик ҳолатлар кўринишида ҳам намоён бўлиши мумкин. Неврозларни даволашда психоген омилларни бартараф этиш зарур. Дори-дармонлар билан бирга психотерапия ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Невроз белгилари узоқ ёки қисқа вақт давом этишидан қатъи назар, бутунлай тузаладиган касаллик. Бироқ, бу даволаш жараёни бир ой, баъзида ундан ҳам кўп давом этади. Болалар ва ўсмирларнинг 5-8% клиник ифодаланган, кундалик турмушида изтиробларга сабаб бўладиган ёки унга халақит берадиган невротик бузилишлар қайд этилади.

Неврознинг асосий белгилари:

- Жаҳлдорлик, тез асабийлашиш
- Уришиб кетиш, ишончсизлик
- Бош оғриғи, бош айланиши
- Уйку бузилиши, ёмон тушлар кўриш
- Паришонхотирлик, хотира пасайиши
- Тез чарчаб қолиш
- Умумий ҳолсизлик
- Тушқунлик, ёлғизликка интилиш

Невроз касалликими? Хўш, агар касаллик бўлса уни қандай даволаш мумкин. Ҳозирги кунда неврозни даволашда психологик ва клиник усуллардан фойдаланмоқда. Касаллик аввалига асабийлик ва чарчоқ белгилари билан бошланади. Ўз вақтида даволанганда бошқа аломатлар кузатилмайди. Инсон ҳаётида асаб бузилишига сабаб бўладиган ҳолатлар учраб туради. Бундай вазиятга нисбатан ҳар ким ўз характери, соғлиги ҳамда жисмоний ҳолатидан келиб чиқиб жавоб қайтаради. Агар кимдир қуюшқондан чиқиб кетгудек бўлса, атрофдагилар унга: «Сен невроз бўлиб қолибсан», дейди. Неврозда нерв системаси озикланишининг бузилиши ва чарчаши билан кечадиган дистрофик жараён. У баъзи адабиётларда неврастения (невро — нерв, асаб, озикланишнинг бузилиши, астения — чарчашдегани) деб ҳам юритилади.

Хулоса қилиб айтганда ўсмирлик давридаги физиологик ва психологик хусусиятлар ўзига хос кўринишга эга бўлиб, инсон тараққиёти ва етилишининг маълум босқичи ҳисобланади. Бундай ҳолатларда ота-она, маҳалла, ўқув муассасалари фарзанд

тарбияси учун кўпроқ эътиборлироқ бўлиши талаб этилади. Доимий равшда ўсмирлар ўртасида ўтиш давридаги рухий зўриқишларнинг ортиб бориши ва невротик ҳолатлар ўсмирнинг депрессив ҳолатга олиб келади ва бу ҳолат унинг психологик саломатлигики салбий таъсир қилади.

Адабиётлар рўйхати

1. Bekmirov T. НЕВРОЗ-ЗАБОЛЕВАНИЕ? ЧТО НАМ НУЖНО ЗНАТЬ О НЕМ. – 2021.
2. Бекмиров Т. Психологические особенности невротизма у подростков //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 10/S. – С. 541-547.
3. Бекмиров Т. Р. Формирование эмоциональная устойчивость личности //Интернаука. – 2021. – №. 1-2. – С. 26-27.
4. Бекмиров Т. Р. Формирование эмоциональная устойчивость личности //Интернаука. – 2021. – №. 1-2. – С. 26-27.
5. Мелибаева Р. Н. Формирование самостоятельного и творческого мышления студентов в процессе поиска решения проблемной ситуации //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2012. – №. 12.
6. Melibaeva R. N. Status and Prospects of Medical Psycho-Diagnostics in Uzbekistan //International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. – 2021. – Т. 8. – №. 12. – С. 555-565.
7. Melibayeva R. N. et al. Psychological mechanisms of development students' creative thinking //International journal of scientific & technology research. – 2020. – Т. 9. – №. 03.
8. Narmetova Y., Kuldosheva G., Bekmirov T. The Psychological Services Role in the Psychodiagnosics and Psychocorrection of Psychosomatic Patients in the Psychoemotional Situation //International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. – 2021. – Т. 8. – №. 12. – С. 249-256.
9. Нарметова Ю. К. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В КЛИНИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ //Человеческий фактор: Социальный психолог. – 2017. – №. 1. – С. 119-123.
10. Нарметова Ю. К. ОСОБЕННОСТИ ПСИХОКОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ С БЕРЕМЕННЫМИ ЖЕНЩИНАМИ //Контактная информация организационного комитета конференции. – 2016. – С. 35.
11. Tursunaliyevna A. M., Karimovna N. Y. МАКТАВГАЧА ТАРБИЯ МУАССАСАЛАРИДА МАДАНИЙ-ГИГИЕНИК МАЛАКАЛАРНИ ТАРБИЯЛАШ-БОЛАЛАР ОРГАНИЗМИНИНГ ИСМОНИЙ РИВОЖЛАНИШИДА МУҲИМ ВОСИТА //INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL. – 2022. – Т. 3. – №. 1. – С. 98-103.
12. Нарметова Ю. К. ПСИХОСОМАТИК БЕМОРЛАРНИНГ ПСИХОЭМОЦИОНАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ //INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 21-28.

13. Бекмиров Т. Р. ПОНЯТИЯ НЕВРОЗА В ПСИХОЛОГИИ И ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ //INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 90-93.
14. Nuraliyevich N. A. TIBBIYOT XODIMLARINING KASBIY IDENTIFIKATSIYASINI O ‘ZIGA XOS PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI //INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 6-9.
15. Нарметова Ю. К. Социально-психологический механизм организации психологических услуг в медицинских учреждениях (на примере больных с онкологическими заболеваниями) //Школа будущего. – 2015. – №. 3. – С. 148-153.